

Maarten den Dulk

Het paradijsverhaal: breuk of ontwikkeling?

Het paradijsverhaal in Genesis wordt door Karel Deurloo uitgelegd als het verhaal over de verbondsbreuk en door Ellen van Wolde als een gelijkenis van de ontwikkeling van de mens. Maarten den Dulk doet een poging om recht te doen aan beide inzichten en om niettemin door het dilemma heen te komen.

Prof. dr. M. den Dulk is emeritus hoogleraar praktische theologie aan de Universiteit van Leiden en medewerker van Interpretatie.

An het eind van de vorige eeuw konden we kiezen tussen twee manieren om Genesis 2 en 3 te lezen. Karel Deurloo las het als het oerverhaal van de verbondsbreuk tussen God en mens, maar Ellen van Wolde verstond het als een gelijkenis van menselijke ontwikkeling. Dat maakt nogal verschil.¹

Deurloo bleef, structureel gesproken, het dichtst bij de traditionele uitleg waarin 'schepping' en 'val' elkaar opvolgen. In zijn visie breekt het verhaal in tweeën uiteen. Eerst toont God, de God van het verbond, zijn trouw: God schenkt de mens een tuin en scheidt de mens in een relationeel wezen als man en vrouw. Daarop tonen de mensen hun ontrouw: ze volgen de raad van de slang en als ze ten gevolge daarvan uit de tuin worden gezet en als ballingen op aarde leven, doodt de broeder zijn broeder. Het verhaal van de verbondsbreuk heeft bij Deurloo dan ook letterlijk een gebroken gestalte. De breuklijn valt precies tussen hoofdstuk twee en drie, dus op het moment dat de slang begint te spreken en de mensen overhaalt om tegen Gods wil te eten van de kennisboom.

Van Wolde daarentegen las het paradijsverhaal 'als een parabel over het proces van volwassenwording van de mens'. Het verhaal draait dan niet langer om de 'zondeval', maar biedt een doorgaande lijn van menselijke ontwikkeling. De mens moet vanuit de tuin op weg om de aarde te bewonen. Uiteraard gaat dat niet zonder tegenwerking en onder de condities van het menselijk tekort. Daarom is het van belang dat de mens levenskennis verwerft, kennis van goed en kwaad. Als God dat schijnbaar verbiedt, moet de mens toch door dat verbod heen. Zo worden mensen volwassen en zelfstandig.

Het lukt mij niet te kiezen tussen de beide modellen van Deurloo en Van Wolde. Ik deel met Van Wolde het inzicht dat het hier gaat om een doorgaand verhaal. Het is de missie van de mens om vanuit de tuin de hele aarde te beërven en daartoe moet de mens de nodige levenskennis verwerven. Maar ik deel met Deurloo het inzicht dat deze ontwikkeling een ernstige breuk vertoont en dat het te maken heeft met de manier waarop de mensen hun levenskennis verwerven. Dat is makkelijk gezegd, maar hoe combineer je deze inzichten, die bij Deurloo en Van Wolde

niet zo makkelijk te combineren zijn? Ik had geen alternatief dan zelf een eigen weg te zoeken in Genesis 2 en 3. Dat leidde tot een nieuwe leesopdracht.

Twee variaties op een thema

Zoals gezegd breekt de traditionele leeswijze de vertelling in tweeën door een cesuur aan te brengen tussen hoofdstuk 2 en 3. Een van de gevolgen daarvan is dat het verhaal over de vorming van man en vrouw (2:18-25) los komt te staan van het verhaal over het gesprek van de slang met de vrouw (3:1-7). De indruk wordt zelfs gewekt dat het over twee heel verschillende dingen gaat, met een bedenkelijk venijn inzake de verhouding van man en vrouw. Enerzijds 'Boer zoekt vrouw' met happy end, anderzijds 'Slang verleidt vrouw' met desastreuze gevolgen. Die indruk zit zo diep in onze collectieve herinnering gegrift dat het moeilijk is om het anders te zien. Het is echt een inspannende oefening om beide verhalen in één doorgaand verband te brengen.

Mijn voorstel is om beide verhalen (2:18-25 en 3:1-7) te lezen als variaties op een en hetzelfde thema. Het gaat dan in beide gevallen om de manier waarop mensen levenswijsheid verwerven. De mensen moeten worden ingewijd in 'de kennis van goed en kwaad'. De vraag die in deze verhalencyclus wordt beantwoord is dus: hoe leren mensen en wat leren zij? Het antwoord wordt vertellenderwijs gegeven.

De mens als leerling

In het eerste verhaal treedt God op als leraar. Zijn onderwijs is eenvoudig. De leraar bedenkt een definitie van wat 'niet goed' is (2:18). Het is niet goed dat de mens leeft in *splendid isolation*, waarin men zichzelf genoeg is. Integendeel: leven is leven in een verhouding van helpen en geholpen worden, om het zwaarbeladen woord 'liefde' hier maar even te vermijden. Maar in de grond gaat het wel degelijk om liefde. Het gaat hier over de basis van de Tora. Dat moet dan wel geléerd worden, want vanzelf gaat het niet. De leraar leert het de mens door metterdaad in te grijpen en door de mens er lijfelijk bij te betrekken. Eerst wordt de eenzame mens bewust gemaakt van het feit dat hij die relatie niet met dieren kan ontwikkelen. De mens hoort wel thuis in de wereld van de dieren, maar gaat daar niet in op. In deze

¹ K.A. Deurloo, *De mens als raadsel en geheim. Verhalende antropologie in Genesis 2-4*, Baarn: Ten Have 1988; K.A. Deurloo, *Genesis*, Kampen: Kok 1998, 49. E. van Wolde, *Verhalen over het begin. Genesis 1-11 en andere scheppingsverhalen*, Baarn: Ten Have 1995, 71.

wereld wordt de mens zich bewust van zijn existentiële eenzaamheid. Vervolgens moet de mens lijfelijk uit zijn eenzaamheid gehaald worden om tot een humane en intieme relatie te kunnen komen. Ten slotte moet die mens op zijn beurt ook initiatief nemen en breken met zijn verleden, zoals met de natuurlijke vader- en moederbindingen, om die nieuwe humane relatie aan te kunnen gaan. Het gaat hier om één groot leerproces! De mens leert 1) om zich van de eenzaamheid bewust te worden en 2) om te ervaren hoe het is wanneer deze eenzaamheid wordt doorbroken en 3) om ervoor te kiezen om te leven in relatie met de ander, in de wederkerigheid van helpen en geholpen worden, in de intimiteit en in het kennen van elkaars naam. Dat is goed, dat is het fundament van alle levenswijsheid, dat is de

kern van de Tora van Mozes, maar dat gaat niet vanzelf. Het moet al doende geleerd worden. Het is God die als leraar ingrijpt en de mens in dit leerproces betreft.

De mens als denkend dier

Het leren vindt echter plaats in de openbaarheid. Dat trekt uiteraard ook andere leraren aan, die het beter menen te weten. Daarmee komt in het tweede verhaal de slang als leraar in beeld (3:1-7). Die slang kent als geen ander de levenservaring van de levende wezens. De karakterisering van de slang als welbespraakte vertegenwoordiger van de dierenwereld is belangrijk. Hij is het 'denkend dier' bij uitstek. Daarmee kan hij de mens recht in de ogen kijken. Aristoteles typeerde de mens zelf immers als een

Kathedraal Ieper.
Foto: Anton Sinke

denkend dier, *animal rationale*. Deze wijsgerige slang en de leergierige mens hebben dus wat met elkaar. Als ervaringsdeskundige kent deze gastdocent het leven van de wilde dieren en hij weet uitstekend hoe men zich in deze situatie moet redden. De slang heeft ervaring opgedaan in de leerschool van het leven zelf, hij kent 'de wijsheid van de wereld', is streetwise en beheerst bovendien de retoriek die daarbij hoort. Hij heeft uiteraard geen boodschap aan de softe leer van de wederkerige hulpvaardigheid. Hij weet maar al te goed dat de wereld geen liefdadigheidsinstelling is en dat heel de geschiedenis een geschiedenis is van strijd. Dat inzicht karakteriseert zijn onderwijs. De slang gaat meteen in de aanval met ironie als wapen. Hij gaat niet in op de inhoud van de 'leer' van God, maar hij pleegt karaktermoord op de leraar. Hij toont aan hoe onderdrukkend Gods onderwijs is. In diens moralisme gaat het eigenlijk alleen maar om eigenbelang! God ziet de mens als zijn rivaal en wil hem klein houden! Dat is om zo te zeggen de oervorm van de strijd om het bestaan. De mens moet die strategie doorzien, moet zich vrij maken van de afgedwongen afhankelijkheid en moet de verantwoordelijkheid nemen voor zijn eigen leerproces. Levenswijsheid, die zogenaamde 'kennis van goed en kwaad', leer je alleen in het leven zelf, of beter gezegd, in de naakte strijd om het bestaan. Op deze wijze komt de slang tussenbeide en verstoort Gods onderwijs.

Ontwikkeling en breuk

Het is mogelijk om de beide verhalen in samenhang te lezen als lessen over levenswijsheid. De eerste les gaat over 'helpen en geholpen worden' en de tweede les gaat over de naakte strijd om het bestaan. Nu zijn die lessen niet hetzelfde. Ze staan voor twee indrukwekkende leersystemen, zo verschillend – zeg maar – als die van Mozes en die van Aristoteles. Daartussen kan men geen duurzaam compromis sluiten. De een verstoort de ander. Maar de een laat zich ook niet zonder meer uitschakelen door de ander. Er gaat onmiskenbaar een appèl uit van de Tora, maar tegelijk blijft de slang boeien, omdat hij alle gelijk van de wereld heeft. Het verhaal is daardoor in een impasse beland. De vraag is: hoe moet dat verder? Is hier nog ontwikkeling mogelijk of is hier sprake van een definitieve breuk?

De vraag naar de verhouding van de ontwikkeling en van de breuk wordt opgepakt aan het slot van het paradijsverhaal in 3:8-21. Ik wijs hier slechts op één aspect. God herneemt als leraar het initiatief en stelt vast dat zijn onderwijs voortaan alleen voltrokken kan worden in een kritisch gesprek met het alternatieve onderwijs van de slang (3:15). Dat zal geen vriendelijk gesprek zijn, maar een polemiek, waarin altijd een vijandige toon te horen zal zijn. De Tora is per definitie aangevochten. De mens zal iedere keer proberen het wijsgerige slangenhoofd onder de voet

te krijgen. Maar de slang zal steeds weer opnieuw de achilleshiel van de denkende mens weten te vinden. Het 'leren' voltrekt zich bepaald niet in een stormvrije ruimte, maar gaat langs de weg van de aanvechting. De ontwikkeling gaat dus wel door, maar niet ongebroken. Elke overwinning wordt weer gevolgd door een nederlaag en dat steeds opnieuw, van generatie tot generatie.

Wat levert het op?

Tot zover mijn poging om door het dilemma van ontwikkeling en breuk heen te komen. Wat levert het op? Ik hoor in Genesis 2 en 3 dat het de bedoeling is dat mensen kennis verwerven, levenskennis, 'kennis van goed en kwaad'. Die ontwikkeling wordt in beweging gebracht door God zelf. Het is de bedoeling dat de mensen toegerust met deze kennis de aarde zullen beërven. In die zin is het paradijsverhaal een bericht over de ontwikkeling van de mens, met nadruk op het leerproces. Tegelijk wordt duidelijk dat 'leren' van meet af aan een aangevochten zaak is. Het onderwijs van de Tora wordt voltrokken in een kritisch gesprek met andere vormen van onderwijs. Er is geen mogelijkheid om die confrontatie te vermijden. Existentieel leren in de leerschool van de Tora is: blootgesteld worden aan de aanvechting dat het allemaal niet waar is en dat het heel anders moet worden gezien. Leren is: door de ervaring heengaan dat alle kennis wordt afgebroken. In die zin is het paradijsverhaal een bericht over de breuk in het menselijke leerproces. De ongemakkelijke boodschap van het paradijsverhaal is dat men het leven alleen kan leren in die aanvechting.